

ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՒ ՏԱՐՈՆԻ
ԱՇԽԱՐՀԸ

X

ՔԱՆ ԼԵՆՆԵՐՈՒ ՄԵՐ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

Օգոստոսն էր: Օր մըն ալ տարէց կին մը սեւցած կմախքի մը իր երեւոյթով, մեր քով յայտնեցաւ: Մուշէն կուգար. դացած էր իբր քիւրտ կին եւ ամայի փողոցներուն մէջ ոսկորներ եւ պտուղներու կեղեւներ ժողվելով կերակրւած էր քանի մը օր: Պատմեց թէ Սուլթանէն «Ֆէրման» է եկեր, որով «ներում կը շնորհէր» փախստական այն հայերուն, որոնք անմիջապէս կերթային յանձնելու «հուքմաթին»...: Եկած էր լուր տալու ցաք ու ցրիւ բեկորներուն: Տեսած էր հայ կենդանի թողնւած քանի մը արհեստաւորներ՝ հացագործ, դերձակ եւ կօշկակար, — որոնք բանակի համար կ'աշխատէին, որոնք նոյնպէս յանձնարարւած էին վերադառնալ քաղաք, օգտւելով «աֆիշահանէին» (կայսերական ներում): Անտարբեր լսեցինք զինքը. մեր մէջ վերադառնալու տրամադրութիւն ունեցողներ չեղան: Մունետիկի մը պէս, վհուկի երեւոյթով այդ մամիկը, շարունակեց իր ճամբան՝ քօլերու — չօլերու մէջէն մարդիկ ժողվելու:

Գիշերներ մեր թափառումներու միջոցին, հանդիպեցանք մարդկանց խումբերու, որոնք կերթային ապաւինելու «աֆիշահանէին»: Զուգեցինք ու չկրցանք տարհամոզել: Ինչո՞ւ եւ ի՞նչ առարկութիւններով պիտի կասեցնէինք այդ տարաբաղդ մարդ — ուրւականները փրկութեան շիւղի մը կառչելու հաւանականութենէն... Ու շատեր դացին:

Շաբաթ մը վերջն էր, որ Բերդակայ սարէն տեսանք ողջակիման թափօրները: Այդ քանի մը գիշերները դեղնաւուն — լոյս մոխրագոյն բոցեր կը բարձրանային Նորչէնի, Խասգիւղի, Մկրագոմի գիւ-

դերէն, իսկ ցորեկները, դաշտին վրայ, չոքած էր աղտ — դեղին ծանրը վիթխարի ամպ մը — մուխը վառւած մարդկանց, որոնց ճարպի հոտը, երկա՛ր օրեր, խենթացնելու աստիճան ուղեղներուս մէջ մը-խրճած էր:

Այդ օրերէն մէկն էր, երբ երկու պատանիներ եկան գտնելու մեղի. մատղաշ իմ սիրելիները՝ Լեւոնն ու Գարեգինը: Բայց ի՛նչ էր մնացել այդ թարմ, աշխուժով ու կորովով լի կտրիճ կորիւններէն — սեւ թափանցիկ մորթով պատած ոսկորներու զանգուածներ, որ հաղիւ կը շարժէին իրենց ցնցոտիներու մէջ: «Կերակրեցինք» բոված զարիով եւ եռացուցած դաղձի տաք ջուրով: Գարեգինը պատմեց, որ քաղաքէն կուգան. ժանդարմի սպաներէն մէկը իր քովը առած է եղեր Լեւոնը իբր քարտուղար, թրքացնելու յոյսով, եւ երբ օրին մէկը սրիկան փորձեր է բռնաբարել՝ Լեւոնը, կատողած՝ դանակը մխեր է սպայի փորը եւ հրացանը առնելով Գարեգինի հետ փախեր է: Պէտք չկար թէեւ պատմելու «աֆիշահանէին» արդիւնքը, քանի որ աչքով-նիս տեսած էինք վառւելու տարւող բազմութիւնները, սակայն անյազ փափաք մը ունէինք նորէն եւ նորէ՛ն լսելու, ա՛լ աւելի մանրամասն, ա՛լ աւելի ահաւոր եղեռնի պատմութիւնները անոնց մասին — անխնայ փորելու մեր վէրքերը, տառապանքէն այրւելու վերջանալու փափաք մը ունէինք:

Ու այնուհետեւ ահաւոր լուրթիւն մը տարածւեցաւ Տարօնի դաշտին վրա. գիշերները զարհուրելի եւ անյատակ սեւ երախի մը, անդունդի մը պէս տարածութիւն մըն էին մեր առջեւ: Ոչ մէկ լոյս, ոչ մէկ կրակ. այլ եւս զգացինք, որ մարած է օջախը Տարօն աշխարհի, ու մե՛նք մի-այն, մոլորած ու զազազած զազաններու նման, կառչած ժայռերուն, դեռ ողջ էինք:

Սասունէն ազատւած խումբին դալը քիչ մը աշխոյժ տուաւ մեզի եւ գիտակցութիւն... ապրելու բաղձանքին հետ:

Ռուբէնի հետ էին 8 – 10 հոգի, որոնցմէ կը յիշեմ սասունցի Զօլօն եւ Մուշեղը, Փէթարա Մանուկը, Ախօն: Ի հարկէ, արտաքնապէս աւելի առողջ եւ կենսունակ, կռիւներէն պարտւած, այդ խումբը պահւում է եղեր այրերու մէջ: Քիչ – շատ սնունդ ունեցեր են, վերջապէս անհնար եղած է հոն մնալ, եկած էին արտասահման անցնելու:

Ոչինչ չհարցուցի Ռուբէնին. ինքն ալ ոչինչ ըսաւ. ի՛նչ էր մնացեր պատմելու. պարզ չէ՞ր ամէն բան...: Յամբ էինք ահաւոր անցքերը չբերելու համար, թէ՛ մենք են թէ անոնք. խուսափողական՝ մեր բազմաթիւ ընկերներու կորուստի հանգամանքներու նկատմամբ,

բայց ինչպէ՛ս հաշուիլ Կորինի, Տիգրանի, Մճօյի, Կիրակոսի, Մանուկի եւ բազմաթիւ հերոս ընկերներու մահերուն հետ — տառապանք մը լուռ ու քարացած :

Պարտւած էինք չարաչար — ո՛վ սիրտ ունի վերյիշելու այդպիսի պարտութիւն : Մոլորած ու աննպատակ թափառող մեր խումբը մեծցաւ այլ եւս : Քան լերան եւ իր շղթաներու վրայ ապաստանած ժողովրդի բեկորները հազաւազիւս էին դարձած — ո՛ր էին, կայի՞ն թէ բոլորը ջարդւած էին — Աստուած գիտէր :

Միայն կառավարութիւնն էր (հաւանաբար Մուշ վերադարձած բազմութիւններէն մեր գոյութեան մասին լուր առած), որ մեր հանդէպ նոր թափով հալածանքի էր ձեռնարկած :

Բացի քրդական մասնակի հրոսախմբերէն, որ սկսեր էին երեւալ արդէն մեր լեռներուն մէջ, մեծ ուժերով մեզի շրջապատելու քանի մը փորձեր եւս կատարւեցան :

Օր մը, երբ լեռնաշղթաներէն մէկուն վրա տարածւած թփուտներուն ապաստանած էինք, վաղ արշալոյսին, մեր ստորոտը տարածող հովիտի վայրէջքին եզրէն (որմէ յետոյ դաշտ իջնելու ճաթբան էր) նախ քանի մը ձիաւորներ երեւցան, ապա հետզհետէ անոնց յաջորդեցին բազմաթիւ ձիաւորներ՝ շուրջ 3 — 400. որոնցմէ անջատւելով երկու թեւեր՝ սրարչաւ առաջացան դէպի աջ եւ ձախ լեռնալանջերը, ապա կեդրոնէն եւս ուժեր, դժոխային համազարկներով, շարժւեցան հովիտն ի վեր. գնդակներու տարափով կը որոնէին մեզ :

Մուսա բէգն էր իր աշխրէթով, որ եկած էր ոչնչացնելու Փէդայիներու վերջին մնացորդները : Կառավարութիւնը գիտէր Սասունի խումբին դալը եւ հոն գտնւիլս :

Դիտակով կը հետեւէինք անոնց շարժումներուն. տեղերնիս փոխելու ոչ մէկ հնարաւորութիւն ունէինք այլ եւս. պատահականութեամբ միայն կրնայինք փրկւիլ երկար շղթայով առաջացող թշնամիէն : Մեր թաքստոցը սլոտիկ թփուտ մըն էր, հազիւ 120 — 150 քայլ շրջապատով. քիւրտերը իրենց համազարկները աւելի մեծ եւ տարածուն անտառներուն ուղղած էին, երեւի միտքերէն չանցնելով թէ այդ խիտ, բայց խիստ փոքր թփուտներուն կրնայինք ապաստանիլ : Քանի մը գնդակներ միայն մեր ետեւի թուփերը շօշափեց ու անոնց խումբերը մեր երկու քովերէն անցան դէպի բարձրութիւնները. փրկւած էինք :

Այդ օրընէ սկսեալ, գրեթէ ամէն օր քիւրտերու ահագին խումբեր շարք առ շարք խուզարկութիւն կը կատարէին լեռներու մէջ, սարսափելի ոռնոցներով եւ բազմաթիւ հրացաններու որոտներու ուղեկցութեամբ :

Սեպտեմբերը կը մօտենար : Ծառերը եւ թուփերը կը մերկանային իրենց տերեւներէն . այլ եւս անհնար էր ապաստանիլ անոնց . կընտրէինք խոռոչներ , բացւած քներ ժայռերու ստորոտը , բաժնւելով փոքր մասերու : Յուրտը սկսած էր արդէն : Միւս կողմէ դաշտերու մէջ այլեւս սպառած էր հացահատիկը . ռուսական բանակի առջեւէն փախչող մուհաճիրները սրբեր տարեր էին ամէն ինչ — ինչո՞ւ ապրիլ : Սովալլուկ մարդկանց խումբեր կը տեսնէինք երբեմն , որոնք ապուշ կամ կիսախենթ էին դարձած . գիշեր ու ցորեկ աննպատակ կը թափառէին այս ու այն կողմ : Մեր մէջ յանդգնութիւն ու կորովն ալ սպառած էր այլեւս ունէ բուռն ու յուսահատ քայլ մը ընելու , օրինակ . արշաւանքներ կազմելու դաշտէն անցնող մուհաճիրներու վրայ եւ անոնցմէ խլելու ուտելիք : Հետզհետէ լեռներէ անհետացան մեր բեկորները . շատերը անոնցմէ ցրւեցան կոտորածներուն դործօն մասնակցութիւն չունեցող սասունցի քրտական աշիրէթներու մէջ («Շէկօ տուն», Բադրանցիներ եւայլն) :

Մեր շուրջ կամ մեզ մօտիկ վայրերու շուրջ հազիւ 100 – 120 հոգի կը մնային , որոնք ունէ գինով փրկւելու միջոցներ կը խորհէին : Բոլորի ձգտումն էր անցնիլ ռուսական բանակ , որ մեր հաշուով հեռու չպիտի լինէր : Ամենէն ծանր հարցը հմուտ առաջնորդներ («վալադ») գտնելն էր , որ գիշերային ճամբաներ լաւ գիտնար եւ առաջնորդէր խումբերը :

Ռուսական բանակին հասնելու համար առաջին մեկնողը պուլաւնըխիցի Մարտիրոսն եղաւ («Վարժապետ»), որ փոքրաթիւ ընկերներով թողուց մեզ : Մասնաւորապէս տենդոտ սպասման մէջ էին ամենքը՝ հետեւելով մեր պատրաստութեան . անհասկնալի հաւատով բոլորը կը կարծէին որ մեզ ընկերանալով աւելի հաւանականութիւններ կ'ունենան ազատելու . իսկ այդ դործով զբաղող Գաւառեան Տիգրանը եւ մէկ քանի այլ ընկերներ խիստ զաղտնի կ'ուզէին պահել մեր մեկնումի պատրաստութիւնները , որպէսզի մեծ բազմութիւն չհաւաքւի եւ այդպիսով դժւարանայ մեկնումը : Կասկածի եւ դժգոհութեան միջնորդտ մը ստեղծւեցաւ . իմ պնդումին որ բոլորս մէկանց ճամբայ ելնենք , քանի որ երեք առաջնորդ միայն ունէինք , մեր ընկերները ոչ մէկ կերպ համաձայնեցան :

Վերջապէս , մեզմէ խիստ դժգոհ , բաժնւեցաւ փոքր Արամը քանի մը տապնեակ խլեակներով եւ իր երկու առաջնորդներով : Անոնք ընտրեցին Պուլանըխի ճամբան , որ Պլէշան լեռան ստորոտէն կանցնէր : Մերինները գտան բաղէչցի Յարէթը , որ գիտէր Ախլաթ – Մանազկերտ ճամբան : Պէտք էր օր առաջ մեկնիլ . այլեւս անհնար էր այդ

պայմաններու մէջ մնալ. նոյն իսկ միջոց չունէինք սպասելու, որ լուսինը վերջանայ — գիշերները կէս ցերեկ էին, շնորհիւ խիստ պարզ-կայ լուսնի լոյսին: Վճռեցինք եւ իրիկուն մը, երբ դեռ նոր արեւը անհետացաւ լեռնաշղթայի ետեւ, կարգի ձգւած մեր 36 հոգինոց խումբը արագ սկսաւ իջնել լեռն ի վար . . . :

XI

ՓԱՆՈՒՍՏ

Խոր հովիտի մէջ էր, որ կը պատրասուէինք մեր մեկնումին: Ինձ հետ եղող ընկերներ մշեցիներ էին — Տիգրան, Կոչակար Արմենակ, երկու Յարօներ, Կոնչօյեան Յովհաննէս, Տէր — Զաքարեան Յակոբ, վրացի Ալեքսանը (որ տարիներ առաջ ինկած էր Մուշ եւ հոն ամուսնացած), սպայ Միսակը, բիթլիզցի պատանի մը՝ Ոստանիկ եւ մեր վալատ Յաբէթը: Ռուբէնի հետ կային 8 — 10 հոգի եւ քանի մը ինծի անծանօթ մարդիկ:

Քիչ մը դարի էր աւելցած, որ ծեծեր եւ «հաց» էինք եփեր քարի վրա: Ռուբէնն ալ դեռ Սասունէն բերած կաշիէ պարկ մը ունէր երկ-յարկանի, վարի յարկը լեցւած էր հէլվայով, որ անձեռնմխելի կը պահէր մեր ազահ աչքերէն եւ քիմքերէն: Գարիի «հաց»-երը բաժնեցինք: Վերջին վայրկեանին Լեւոնը եւ Գարեգինը եկան խնդրելու, որ զիրենք եւս առնենք: Մինչեւ այսօր ալ անհասկնալի կը մնայ ինծի, թէ ինչո՞ւ մշեցիները եւ Ռուբէնը հակառակեցան այդ երկու թշառ պատանիները մեզ ընկերակցնելու: Հակառակ իմ պնդումիս ու սպառնալիքներուս, անկարելի եղաւ համոզել: Եւ մահաւան տխրութեամբ եւ աննկարագրելի դառնութեամբ ու դարչանքով մեր այդ երկու թանգագին կորիւնները թողուցին մեզի ու հեռացան ժայռերուն մէջ...: Մինչեւ այսօր դեռ անոնք աչքիս առջին են խայթող խղճի պէս:

Երկարահասակ, նիհար, դալուկ դէմքով, հիւանդագին լայն բացւած աչքերով վալատ Յաբէթն էր, որ մեր խմբի առջեւ ցցւած՝ կը քալէր լեռնէն վար:

Մթնշաղ էր, երբ մօտեցանք Մեղրագետին եւ նւազած ջուրի հունով մը անցանք միւս կողմը:

Կարծեմ 17 — 18 հոգիներս միայն զինւած էինք՝ անդէնները մեր մէջ առած: Յառաջապահ վալատին հետ կը քալէինք քանի մը հոգի. կար եւ վերջապահ երկու հոգի: Կը յառաջանայինք զգուշութեամբ, բայց շատ արագ: 40 քիլոմետրէ աւելի ճամբայ ունէինք մինչեւ ար-

ՄԻՈՒՇԻ ԼԵՌՆԵՐԷՆ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՆՈՎ ԱՆՅՈՐ ԽՈՒՄԲԻՆ ՄԷՆ ՄԱՍԻՐ

- 1.- Ռուբեն, 2.- Կոմա, 3.- Փերարա Մանուկ, 4.- Գանատան Տիգրան,
5.- Գաշնակց, Ակումբի Պողոս, 6.- Փերարա Աթոն, 7.- Տեր - Զաֆարան,
8.- Թրփական սպա Մխաթ, 9.- Սասունցի Մուշեղ:

Միսաները անհամաչելի են:

(Նկարած Մանազկերտի մօտ հասնելու միջոցին, 1915 սեպտ. 16-ին):

չալոյս, մեր ցերեկան թագստոցը հասնելու համար: Քանի մը ա-
մայի գիւղերու քովէն անցանք: Տեղ — տեղ դեռ մարդկային ճարպի
եւ ալրածքի հոտեր կային: Մահմեդական մուհաճիրներու փոքրա-
թիւ կարաւաններու ձայները կը լսէինք հեռուէն որ կանցնէին:

Ամբողջ գիշերը տենդագին արագութեամբ կը կտրէինք Դուրա-
նը իր լայնութեամբ, հարաւ — արեւմուտքէն հիւսիս — արեւմուտք,
հասնելու համար Վարդէնիս գիւղի ետին տարածուող ձորերուն մէ-
կուն: Յարէթը շատ լաւ ծանօթ չէր այդ վայրերուն. Ոստանիկը իբր
թէ գիտէր, բայց անփորձ պատանին երկար դեղբերումներ ընել տաւ
մեզ: Յոգնած — ջարդուած, հազիւ մեզի ձգեցինք ձորի մը գլխուն ցըց-
ուող ժայռերուն տակ: Լոյսը կը բացէր արդէն եւ գիմացի ափէն եր-
կարող կածանէն կը տեսնէինք ձիաւոր եւ հետեւակ բաղմաթիւ քրտա-
կան խումբեր, որոնք իրենց «լօ — լօ»-ներու կանչերով, կիջնէին Մը-
շոյ դաշտը: Այնքան ջարդուած էինք գիշերւան Տ — 9 ժամ անընդհատ
քայլէն, որ անզգայ ինկանք ժայռերու ճեղքւածքներու մէջ եւ քնա-
ցանք:

Սպասեցինք արեւմուտքին, որմէ յետոյ քիւրտերէ ապահով էին
ճամբաները: Կերթայինք դէպի Նէմրուծի դագաթը, ուր թէ՛ անվը-
տանդ էր եւ թէ՛ բարձրութենէն կրնայինք ուսումնասիրել Ախլաթի
գիծը: Բայց հետեւեալ գիշերը չկրցանք հասնիլ եւ հարկադրւած էինք
կէս ճամբուն մնալ. ճամբան կորսնցուցած, ինկեր էինք խորխորատ-
ներու մէջ: Բարեբաղդաբար Նէմրուծի եւ Գրգուռի ստորին լանջե-
րու վրա շատ փոքրիկ պուրակ մը տեսանք եւ ալլելս անկարող շար-
ժակու՝ հոն նետուեցանք. լոյսը կը բացէր: Պատահական պատսպա-
րան մըն էր եւ մտանդաւոր: Ուրիշ ճար չունէինք. չուրջը երկար տա-
րածութեամբ լերկ լանջեր էին: Քնանալ չէինք համարձակեր. նեղ
շաւիղ մը պուրակի քովէն վար կերթար. Ախլաթի ճամբան էր:

Խիստ մտահոգ՝ պատրաստ եւ ծայրայեղ զգոյշ մեր շարժումնե-
րուն մէջ՝ ապաստանած էինք կիսատերեւթափ պուրակին, երբ,
յանկարձ, Ախլաթի կողմէն, ճամբայէն երեւցան նախ էշերու կարա-
ւան մը, իսկ անոնց ետեւէն քանի մը քիւրտեր: Արեւ կար, բայց
ցուրտ էր: Պուրակը երեւի շատ գրաւիչ տեսք չունենալուն համար,
անոնք նախընտրեցին պուրակէն 150 — 200 մետր վարը իջեւանիլ՝ բար-
ձւած կենդանիներուն հանգստութիւն տալու համար: Կը գիտէինք ա-
նոնց շարժումները: Մտովին խորհելով — տեսնուելու պարագային —
ողջ ըննելու մասին, երբ բնոցւած էշերէն մէկը դանդաղութեամբ մեր
պուրակի եզրին երեւցաւ եւ դունչը փոքրիկ թուփերու տերեւներուն
պարզած՝ մեզի կը մօտենար:

Դժուար չէր գուշակել որ տէրերէն մէկը պիտի գար փնտռելու իր կենդանին... Անմիջապէս մեզմէ մէկը փորքի վրա սողալով մօտեցաւ պուրակի եզրին եւ երկար ճիւղով մը էջի փորին եւ պարանոցին դարնելով՝ քշեց դուրս այնպէս, որ վախցած կեղանին մեզմէ բաւական հեռու միայն խելքը գլուխը հաւաքեց եւ իր բնականոն վիճակը ստացաւ:

Իջեւանած տեղերնիս ջուր չկար. նախորդ գիշերը նոյնպէս ջուրէ գուրկ մնացինք. ցորեկն ալ ծարաւը քաշեցինք. դարէ «Հաց»-ը ա՛լ աւելի ծարաւցուց մեզ. կը տառապէինք: Հազիւ քիչ մը մթնած՝ սկըսանք վերելքը դէպի Նէմրուծի գագաթը՝ դանդաղ եւ անոյժ:

Դեռ մութ էր, երբ հասանք պաղած ձիւնի խոշոր շերտի մը, որուն տակէն նոյնչափ պաղ կաթիլներ կը վաղէին: Պապակած՝ ինկանք ծունկերնուս վրա ցեխերու մէջ եւ ազահուլթեամբ բերան առինք ջրախառն ձիւնի կտորներ: Վերջապէս, յաղեցանք եւ շարունակեցինք բարձրանալ բոլորովին գագաթ, ուր վիթխարի ապառաժներու բացւածքներու մէջ կը մնային յաւիտեական սառույցի շերտերը:

Արշալոյսը բացւեցաւ. մեր առջեւ փուած էր սքանչելի համայնապատկերը Ախլաթի, Վանայ փերուզ ծովի եւ հեռո՛ւ՝ արեւելք, մանիշակ մշուշի մէջէն Վանի բերդի. կերեւար նաեւ քաղաքամիջի ձերմակ զօրանոցը... Երջանիկ էինք ամենքս — ինչո՞ւ, չեմ գիտեր: Վերադարձաւ մեր հոգեկան հանգստութիւնը. յոյսը ծագեցաւ բոլորիս մէջ եւ կորով մը՝ ամէն գինով ազատելու: Լո՛ւս ամենքս, մեր անթարթ հայեացքներն ուղղեր էինք կախարդող Վասպուրական աշխարհի կողմը, ուր վառ ու իրական կերեւնային մեզի մեր ընկերները — հերոսական պայքարին մէջ, կամաւորական գունդերը, ուսս զօրքը, — անխախտ յոյսի վառ ճրագ մը ջերմութեամբ լեցուց մեր հոգին. կարծես ազատուած էինք արդէն:

Ախլաթի դաշտը մեր ոտքերու տակն էր, իսկ մեզմէ աջ կը բացւէր Նէմրուծի հրաբխային հսկայ անդունդը, որուն լայնածաւալ խորքին մէջ կը տեսնէինք երկու լճակ՝ մէկը վճիտ կապոյտ Գրգուռէն եւ Նէմրուծէն գրկած, միւսը՝ դէպի արեւելք՝ ջերմուկ: Լճակ մը, որուն շոգիները ամպ էին կազմած: Դիտակով երեւցան քանի մը մարդիկ, որոնք անդունդին պուրակներուն մէջ կրակ կընէին. հաւանաբար թիւրք բանակէն փախած զինուորներէն էին, որոնց հետ գործ ունեցած էինք արդէն...:

Վալատ Յարէթի ցուցմունքով՝ դիտակը ուղղեցինք Ախլաթի դաշտին, ուսումնասիրելու համար մեր անցնելիք ուղին:

Մանազկերտը Ախլաթէն բաժնող մեզմէ հիւսիս գտնուող լեռնա-

շղթայի ստորոտը գրաւեց մեր ուշադրութիւնը: Դաշտի մէջէն եւ ծովափէն բաւական ներս բարձրացող երկզազաթ մլուրներու վրա, տեսանք քանի մը տասնեակ ճերմակ վրաններ, ապա աւելի վար, դէպի ծովը երկարող գծին երկարութեամբ՝ ճերմակ եւ գորշ վրաններու խումբեր – տաճկական բանակն էր, կասկած չունէինք. կ'ենթադրէինք, ուրեմն, որ անկից անդին որոշ դատարկ տարածութիւն մը պէտք է լինէր, որմէ յետոյ... ուսական բանակը: Բայց ի՞նչպէս անցնիլ այդ շղթայէն: Այդ ցորեկը եւ հետեւեալ ցորեկը ամբողջովին մեր հանգստութեան եւ դիտակով երթալիք անցքեր փնտռելուն յատկացուցինք: Գլխաւորապէս Յարէթը, Ռուբէնը եւ ես յանձն առած էինք այդ գործը. դիտակը փոխն ի փոխ իրար կանցնէինք մեր դիտողութիւններու հետ:

Ուրիշ ճամբայ չկար. հիւսիս – արեւմուտքը Նաղուկ լիճը եւ Պուլանընի էր, որ պիտի հեռացնէր մեզ մեր նպատակէն. աջ կողմերնիս, Վանայ լճի հարաւային ափերն էին. չէինք գիտեր թէ որո՞ւ ձեռքն էին այդ ափերը, Վանը, եթէ այդ կողմը տաճկական զօրքերու վըրաններ չկային, ուրեմն թիւրքերը աւելի առաջ են դացած:

Որոշեցինք հետեւեալ գիշերը իջնել Ախլաթի դաշտը եւ մեր միտքերու մէջ դժած ուղղութեամբ առաջանալ, ջանալով հասնիլ դիմացի լեռնաշղթային, որ կը տանէր դէպի Մանազկերա: Մեր անցնելիք ծրագրուած ուղղութեան վրա կը տեսնէինք չորացած առւակներու երկար փոսեր, որոնք կրնային աննկատելի դարձնել անցքը:

Մեր ծրագիրը կազմած էինք. այլեւս անկարելի էր տատանիլ: Վերջին կարգադրութիւններ ըրինք. խտտօրէն հրամայեցինք ծայրայեղ զգուշութեամբ քայլելու, խօսելու, եւ առաջապահներու ամէն մէկը քայլն ու շարժումները դիտելու ու անոնց օրինակին հետեւելու անմիջապէս: Դաշտ իջնելէ վերջ, երկար շարքով մը կը քայլէինք, մերթ Ռուբէնի եւ մերթ իմ առաջնորդութեամբ: Վրաններէն դեռ շատ հեռու էինք, երբ բազմաթիւ ձիերու ոտնաձայներ հասան մեզի: Տափեցանք փոքրիկ փոսերու մէջ. հաւանաբար չըջուն պահակ խումբեր էին, որոնք լուրթեամբ եւ ցրած շղթայով անցան դէպի ծովափ: Երբ բաւական հեռացած էին, հասցնեցով ելանք եւ աւելի արագ առաջացանք:

Այժմ արդէն մեր երկու կողմերը բանակն էր... Օգտագործելով գետնի եւ առուններու բացածքները, մեծ արագութեամբ անցանք այդ վտանգաւոր դօտիէն եւ գրեթէ հասած էինք լեռնաշղթայի ստորոտը, երբ անսպասելի կերպով մեր առջեւը գետակ մը տեսանք, որ կը հոսէր տարածուն, բայց ոչ խոր ձորէ մը: Լեռնէն տեսած չէինք

չարափաստիկ զեռակիր: Այդ ոչինչ, ի հարկէ, բայց գետակի կողմէն քանի մը զամբռներ հաչելով կուգային մեր կողմը: Հօտերու շներ էին, եւ քանի որ բնակութիւն չկար այդ կողմերը եւ բնակի միանները մեր ետին էինք թողած, ուրեմն անոնց հօտերն էին: Երբ այս եղբակացութեան հասանք, թիւրք սպայի համազգեստով սպայ Միսաքը, ես եւ երրորդ մը առաջ ինկանք, խումբը 100 քայլի վրա ձգելով ու զայրացած՝ թիւրքերէն պոռացինք՝ «Անիծեալնե՛ր, չէ՞ք կըրնար ձեր շները դսպել, չո՛ւտ յետ կանչեցէք»:

Մեր յանդուգն եւ յուսահատ այս կանչը իր ազդեցութիւնն ունեցաւ. լսեցինք պահակ — հովւին ձայնը, որ կանչեց շուները: Այլեւս վայրկեան մը իսկ անկարելի էր կորսնցնել. արագացուցինք մեր քայլերը. խումբը հետեւեցաւ մեզի եւ իջանք ջրի ափը, ուր ոչ մէկ անցք կար: Կօշիկով, հագուստներով մտանք մէջը, թիւրքերէն բարձրաձայն իրար կանչելով՝ «Օսմա՛ն, այս կողմէն», «Հասա՛ն, կամաց անցիր», եւայլն: Այդ ատենն էր, որ նկատեցինք ահագին հօտեր ոչ խարներու. իսկ հովիւները (որոնք, հաւանաբար, զինուորներ էին)՝ քնած տեղերէն չըջարժեցան իսկ. կրնայի՞ն սպասել, որ բնակին մէջ, զօրքէն դատ ուէ՛լ մէկը իրենց քթին տակէն անցնէր...:

Ամենքս անցած էինք արդէն զեռակէն եւ հեւ ի հեւ լեռն ի վեր կը քայլէինք: Լերկ ու բուսազուրկ, հսկայ լեռան բազմաթիւ թեւեր էին, իրարմէ դառւած նեղ ձորակներով: Ծայրայեղօրէն յոգնեցուցիչ ճամբայ: Պատասպարւելու ոչ մէկ վայր: Պէտք էր ամէն զինով լեռնաշղթայի վրայէն անցնիլ եւ մեզի ձգել Մանազկերտի ետին:

Կէս գիշերը արդէն անցած էր, իսկ մենք դեռ ահագին ճամբայ ունէինք առջեւնիս: Կենթադրէինք, որ այլեւս թրքական զօրքի չափտի հանդիպէինք, բայց առաջապահներ, անշուշտ, պիտի ունենար Ախլաթի դաշտին մէջ սպասող բնակը: Ո՛ւր էին անոնք: Անխնայ էինք մեր խումբի նկատմամբ. կը ստիպէինք արագացնել քայլերը. ծարաւը եւ անօթութիւնը ուժաթափ էր ըրած շատերը, եւ պատանի Ոստանիկը, որուն ոտքերը այլեւս կը հրաժարւէին տանիլ զինք, ինչպէս գետին, կիսամեռ: «Ձեմ կրնար, գացէք դուք, ես կը մեռնիմ», բաւ եւ աչքերը փակեց: Ի՞նչ ընել. չալկելու վիճակ ոչ մէկը ունէր այդ տառապալի վերելքին մէջ. թողուցինք ձորակի մը մէջ մեռնելու Ոստանիկը...:

Ամէն կողմ թափթփած էին պայթած եւ չպայթած ռումբերու կրտորներ եւ ումբեր, դատարկ փամփուշտներ, թղթի կտորներ. ուրեմն, նոր կոխներ են եղեր այդ տեղեր. ուս բնակը, ուրեմն, շատ հեռու պէտք չէ որ լինի: Ուժասպառ, բայց փրկութեան սեմին հասնելու գիտակցութիւնը մեր ուղեղներուն մէջ դամւած՝ ոյժ կուտար—

յինք մեր ոտքերուն: Յարէթը ըսած էր, թէ դադաթին շատ մօտ աղբիւրի մը պիտի հանդիպինք. եւ իրաւ, վերջապէս, հասանք այդ փրկարար ակին ու անյադօրէն թափւեցանք վրան:

Գադաթը շատ մօտ էր. մութին մէջէն կը տեսնէինք անցքը դադաթի վրայէն եւ ձախ կողմը՝ պղտիկ սրածայր բարձրութիւն մը: Յարէթը ըսած էր, թէ անցնելիք ճամբան նորէն անջրդի է. մեր ընկերներէն մէկը տիկ մը ունէր, որ հանեց, ջրով լեցնելու համար: Ենթադրելով, որ չուտով կը հասնի մեր ետեւէն, յառաջացանք եւ մօտեցանք դադաթին: Այդ վայրկեանին էր, որ ձախ կողմի բարձրութեան վրա ցցւած սեւ սուեր մը նշմարեցինք եւ անմիջապէս չարագուշակ սպառնական կանչ մը՝ «Հուն քի՞նա» (ո՞վ է եկողը): Կայծակի արագութեամբ կռահելով որ բանակի պահակներն են, նորէն կրկնեցինք մեր խաղը. պատասխանեցինք հաստատ ձայնով, թէ թըրքական ալիքն զօրաբաժնէն ենք եւ որ կերթանք հետախուզութեան. սոյալ Միսաքն էր խօսողը: Թերեւս առանց կասկածելու, միայն հետաքրքրութեան, ծխելիք կամ ուտելիք խնդրելու դիտումով, պահակը միաժամանակ կ'իջնէր դէպի մեզ: Մեր շփոթութիւնը կատարեալ էր. մօտենալուն պէս պիտի հասկնար իրողութիւնը. իրար հըրմշտեցնելով թափւեցանք լերան միւս կողմի դառիվայրէն դէպի ձորերը: Պահակը հասկցաւ անմիջապէս, որ խաբէութեան զոհ է դացած, ահարեկ՝ «Լօ - Լօ» հաւարը պոռաց եւ հրացանը արձակեց: Աղմուկի վրա, մեր աջ կողմի ձորակէն դուրս թափւեցաւ ահագին խուժան մը՝ պոռալով եւ անկանոն հրացանաձգութեամբ: Մենք ոչ մէկ դնդակ արձակեցինք. անընդհատ եւ խմբւած կը վազէինք ու կը դուրսէինք դէպի ձորը. գնդակներու տարափը մեր գլուխներու վրայէն եւ կողերէն կը զարնէր ժայռերուն եւ հողին:

Տասը բոյէ միայն տեսեց այդ բոլորը: Մենք յատակն էինք. հետապնդող չկար այլեւս: Բայց ջուրի պաշար առնող մեր ընկերը մընայ միւս կողմը (հետադային նա կրցած էր Սիփանի կողմէն ազատիլ ու գալ):

Յարէթը անդուժ խտուրթեամբ կը վազէր եւ կըստիպէր մեզի հետեւելու իրեն: Ձորերէն դէպի շղթաներու թեւեր, նորէն վայրէջք ձորեր, նորէն վերելք լեռնային այդ լարիւրինթոսէն: Մոռցած էինք եւ յոգնութիւն եւ քաղց եւ ծարաւ. պէ՛տք էր փրկելի...:

Արշալոյսը շողադունած էր արդէն, երբ Մանազկերտի դաշտի ծայրամասերը երեւցան: Բացարձակ ամայութիւն ամէն կողմ. «չէ-զոք գօտիի» մէջ էինք:

Երբ այլևս վերջին շղթաներէն մէկուն վրա էինք եւ առաւօտը բացւած էր, տեսանք մեր անցած լանջերու մէկուն վրա 50 – 60 ձիաւորներէ բաղկացած թրքական հետախոյզ խումբը... Շա՛տ հեռու էին մեզմէ, եւ ոռոսական բանակը մեր առջեւը պիտի լինէր: Երկիւղ չունէինք այլևս. մերինները սկսեցին բարձրաձայն կանչել, ծաղրել ու պարել անոնց առջեւ. տեղէն չշարժւեցան ու քիչ մը վերջ անհետացան լեռան ետեւ:

Այժմ մեզի համար կենսական հարցը կը մնար ոռոսական բանակի վայրը գտնելը: Խորհեցանք բանակի խուզարկու խմբի մը կերպարանքը առնել. այլևս վախը անհետացած էր բոլորի սրտէն: Իջնելով դէպի Մանաղկերտի դաշտը՝ մօտեցանք ամայի պղտիկ գիւղի մը. երկար դիտելէ վերջ՝ նկատեցինք փոքրիկ ծուխ մը, որ կը բարձրանար տունէ մը: Շղթայ կազմած՝ զինւածներս յառաջացանք, շրջապատեցինք տունը եւ ծեծեցինք դուռը. բացողը քիւրտ պատանի մըն էր, որ ահաբեկ՝ լեզուն հագիւ աշրժեց բերանին մէջ ու արձանաձաւ: Հարց – փորձ ըրինք: Երկու բանակներէն ալ փախուստ տուող քիւրտ բնակիչներէն էին. կոյր մայր մը ունէր. օճախին վրա կորկոտ կը խաչէին՝ ճաշ եփելու համար: Ըսինք թէ չպիտի վնասենք իրենց, եթէ մեղ քիչ մը ուտելիք տան եւ ըսեն թէ ոռոս բանակը ո՛ւր կը գտնուի: Կոյր պառաւը, երեւի մեր ձայներէն կռահեց, որ իրենց վնասելու իրապէս ցանկութիւն չունէինք, ըսաւ պատանիին որ հորած տեղէն իւղ հանէ. տղան մառանի անկիւնէն պղտիկ պուտուկ իւղ հանեց եւ տաւ մեզի: Ռոսս բանակէն տեղեկութիւն չունէին. չարաթ մը առաջ միայն անոնցմէ խումբ մը երեւցած էր այդ կողմերը. կ'ենթադրէին, որ իրենցմէ 2 – 3 քիւրմետը հեռու գիւղը կրնային լինել: Խնդրեցինք պառաւէն, որ իր թոռը տայ մեզի՝ գիւղը ցոյց տալու համար. պառաւը, հոգեկան խռովքով, յօժարեցաւ թոռը ընկերացնել մեզ՝ երգւընցներով որ «իւր միակ լոյսը» անմնաս կը վերադարձնենք իրեն:

Տղան առաջնիս ձգած, երկու զինւածներու հետ, չարունակեցինք մեր ճամբան: Մթնած էր արդէն, երբ պատանին ըսաւ, թէ գիւղը առջեւնիս է: Իրաւ, մեզմէ քանի մը հարիւր քայլ հեռու նկատեցինք սեւ կոյտեր, իսկ անոնցմէ դուրս, մեր ձախ կողմը՝ ծառի պէս բան մը: Որոշեցինք 8 – 10 հոգի, Յարօյի առաջնորդութեամբ, գիւղը ճամբել հետախուզելու: Երբ մեր յառաջապահները մօտեցած էին գիւղին, նշմարւած ծառէն երկու սուերներ բաժնւեցան եւ շատ արագ դէպի գիւղը գացին. ձիաւոր էին, անշուշտ: Նկատելով այդ, մեր խումբ-

ընդ առաջացուց իր քայլերը՝ մեր յառաջապահները թակարդել մէջ չը թողնելու մտահոգութեամբ: Հետախոյզները անհետացած էին գիւղին մէջ, երբ խառն հրացանաձգութիւն լսեցաւ գիւղէն: Փութացիք պաշարման օղակ կազմել: Ճիշդ այդ վայրկեանին, գիւղին աջ կողմէն գէպի լեռը շարժեցան սև սուերներու խումբեր. անկասկած բարեկամներ չէին: Մենք համազարկ տւինք անոնց վրա եւ աշխատեցանք կտրել ճամբանին: Հրացանաձգութիւնը 10 - 15 վայրկեան տեւելէ վերջ՝ դադարեցաւ: Փութացիք մտնել գիւղ, ուր մերինները գըրաւեր էին բերդի նմանող բարձրութիւն մը:

Պատմեցին որ քիւրտ կամ չէրքէղ փախստական գիւղացիներ են եղած երեւի ուրոնք գիշերները գիւղ կուգան կերակրելու եւ պաշար տանելու լեռը: Բակի մը մէջ խոշոր կրակ մը վառած էր, ահագին կաթսայ մը կեռար վրան. կորկոտ էր: Մեր ճաշը պատրաստ էր. հինգ ամսէ ի վեր տաք կերակուրի երես չէինք տեսած: Գիւղը քիւրտի չէր. շատ քաղաքակրթւած էր արդէն քիւրտի գիւղ լինելու համար: Պընակներ, պատառաքաղ - դանակ, երկաթէ մահճակալներ եւ ճերմակ պատերով սենեակներ...:

Լաւ տեղաւորեցանք. պահակներ դրինք բերդին վրա եւ ճամբայի ուղղութեամբ: Լոյսը բացեցաւ. ուսումնասիրեցինք գիւղը եւ շրջակայքը: Գիշերան կուին ձի մըն էր սատկած ու քովը հէյալէ մը (տոպրակ), պաշտօնով լեցուն: Գիւղի քովը ոչ բարձր բլուր մը կար, որուն վրա բարձրացանք Տիգրանը եւ ես: Մանազկերտի դաշտը մեր առջեւն էր փռւած. կը դգայինք, որ մօտեցած ենք փրկութեան հանդիմանին:

Ամբողջ ցորեկը, գիտակը աչքերնուս՝ կը սպասէինք տեսնել ռեւէ կենդանի էակ, շարժում, ռեւէ նշան ուսական բանակէն:

Ու ահա, կէսօրեան մօտ, նշմարեցինք մեզմէ շատ հեռու ձիաւորներու խումբ մը, 50 - 60 հոգիէ բաղկացած:

Ուսմբը կիսալուսնի ձեւով դանդաղօրէն կը յառաջանար մեր ետեւ ձգած լեռնաշղթաներուն կողմը: Ուղքեր էին՝ Թիւրքեր, քիւրտեր: Կանոնաւոր զօրքեր էին, մութ մոխրագոյն եւ միատեսակ հագնւած. ինչպէ՞ս հասկնալ: Մեր գլուխը կը պայթեցնէինք. սիրտերնիս ուրախութենէն ուռած, կից - կտուր մեր տպաւորութիւնները եւ ենթադրութիւնները կը յայտնէինք իրար: Վերջապէս, նկատեցինք, որ ձիերու պոչերը կտրւած էին. թրքական ձիերու պոչերը կտրւած չէին, բայց կրնար կապւած ըլլալ... Ուրախ էինք սակայն, բնադդօրէն կը

ղդայինք, որ անոնք ոուս կրնային լինել: Վերադարձանք մեր ընկերներու քով եւ յայտնեցինք անոնց եւս:

Տարօրինակ է ըսել, որ այդ ողբերգական պայմաններու մէջ իսկ, մշեցիներու եւ սասունցիներու յարաբերութիւնները կը շարունակէին շատ պաղ լինել եւ թշնամական իսկ: Սասունցիներու խումբը Ռուբէնի հետ առանձին տուն էր ինկած, առանձին կուտէին, իսկ ես, ակամայէն, ի հարկէ, մշեցիներու կողմը կը համարէի. եթէ ողբերգական չլինէր, բաւական ծիծաղելի էր:

Այդ յարաբերութեան հետեւանքն էր, որ հետեւեալ դիշեր արտայայտեցաւ, երբ իջանք դաշտ. հանդիպեցանք չէրքէզ ամայի նոր դիւղ մը, ուր աքաղաղի կանչ մը լսեցինք բացւող արշալոյսին:

Չհետաքրքրեցանք աքաղաղով. մեր հոգերը ունէինք: Ռուբէնը եւ սասունցիները պնդեցին, որ վտանգաւոր է մնալ դիւղին մէջ. պէտք է ցորեկով շարունակել ճամբան՝ համարելով այդ շրջանը արդէն ուռններէ նւաճւած. ես եւ իմ խումբը խոհեմութիւն կը համարէինք սպասել իրիկւան եւ դաշտը կտրել դիշերը: Երկար ու անախորժ վէճերէ վերջ, անոնք բաժնեցան մեզմէ եւ ճամբայ ելան դէպի Մանազկերտ: Իսկ մենք հանդատացանք ու մուտք իյնալէն յետոյ միայն ճամբայ ելանք:

Կանցնէինք Մանազկերտի հռչակաւոր «քոռ»-էն (հրաբխային քարերու անապատ մը), որ պատերազմէն առաջ աւաղակային որջ մըն էր: Մեր ճամբուն վրա տարածւած էին խրամներ ու այս ու այն կողմ թափւած էին հարիւրաւոր դատարկ փամփուշտներ եւ ուռններէ նամակներ ու գրքերու երեսներ: Զինուորներու իրենց տուններէն ստացւած նամակներ էին: Այլեւս կասկած չունէինք, որ ոուս բանակը Մանազկերտ էր:

Արշալոյսը նոր բացւած, հեռէն նկատեցինք Մանազկերտի բերդը եւ դիւղաքաղաքը: Պուլանըն տանող ճամբայի մօտ ցրւած ժայռերու մէջ պահւած՝ դիտակը ուղղեցինք քաղաքի կողմ: Եւ ու դեռ. ձիաւորներու մեծ խումբեր. ետիւնջիներով ու փափախներով մարդիկ. կրնա՞ր այլեւս կասկած լինել... Փրկւած էինք:

Զիւարթ բազմութենէն մեծ խումբ մը բաժնւած, մեր քովէն անցնող ճամբայէն մեր կողմը կուգար. երեւի հետախուզութեան կերթային:

Որոշեցինք վրացի Ալեքսանին — իբր ռուսերէն գիտցող — մէկ ուրիշի հետ անոնց առջեւ ղրկել: Մեր շապիկներէն մէկը (որ ժամանակին ճերմակ էր եղած) դրօշակի մը պէս փայտի մը ծայրին՝ անոնք ելան ճամբու վրա: Տեսանք, որ ձիաւոր խումբը կանգնեցաւ եւ քանի մը ձիաւորներ սրարչաւ մեր տղաներուն հասան, առին իրենց մէջ եւ մօտեցան խմբի առջեւը կանգնած ձիաւորին:

Ժամանակն էր, որ մենք եւս երեւայինք: Ելանք ժայռերու մէջէն եւ մօտեցանք կողակներու խումբին:

Գրկարաց ընդունեցին մեզ. հարազատի գուրգուրանքով չըջապատեցին փախստականներուս: Սպան երկու կողակ ընկերացուց խմբին, եւ ժամէ մը հասանք կողակներու գլխաւոր կայանը, ուր, բարեբաղդարար, անվտանգ, հասած էր արդէն Ռուբէնը իր ընկերներով:

Փարիզ

Վերջ

